

שלמה דשן

האנתרופולוגים וחקר התרבויות של עדות המזרח

לזכר חוקר הגרוזים

ד"ר יצחק עילס (תל"ז—ו—ת"ל) (נפ' 1971—1997)

בעקבות המכשולים שמדיניות "כור ההיתוך" הולידה בתקופת העלייה ההמונית, לאתר קום המדינה, מקובלת עתה הדעה שהעיסוק בתרבויות עדות המזרח הוא בעל חשיבות רבים סבורים כי זוהות האישית והכבוד העצמי הפגועים של חלק מבני הדור השני של יוצאי ארצות-המזרח עשויים לבוא על תיקונם, בין השאר, על-ידי יתר חשיפה למורשתיהם היהודיות המיוחדות. יתר על כן, העיון בתרבויות יהודי-המזרח חשוב לא רק לבני עדות-המזרח עצמם אלא גם לצאצאים של יוצאי-אירופה. יתר ידיעה מונע פיתוח משפטים קדומים ועשוי להוליך ליתר הבנה וסובלנות. הכרת הייחוד שביהדות-המזרח גם עשויה להיות חוויה מעשירה ומשחררת ליוצאי-אירופה, ותעמידם על רב-הגוניות של התרבות והחברה היהודית. אך הכרה זו בחשיבות חקר תרבויות עדות-המזרח היא חדשה למדי; התחום משך מעט חוקרים עד עתה, ולכן גם סיכום ידיעותינו צנוע באופן יחסי למצב הידע בתחומים אחרים.

בין אלה שהתאמצו באופן מיוחד בחקר התרבויות של עדות-המזרח ניכרים אנתרופולוגים ומדעני-חברה הקרובים להם, סוציולוגים והיסטוריונים חברתיים. עניינם של אנתרופולוגים בחקר תרבויות עדות-המזרח מתנהל בשני מסלולים, עכשווי והיסטורי. נפתח במסלול ההיסטורי. קיים עניין בחשיפת העבר הקרוב המיידי של יוצאי ארצות-המזרח ערב העליות לארץ. רבים רגילים לראות במוצא המיידי של בני עדות-המזרח אך את דעיכת תרבות האיסלאם הקלאסי, גסיסת האימפריה העותמנית והשפעות שליליות של האימפריאליזם בדמות תרבות לבאנטינית. לכן נתפס העבר הקרוב של בני עדות-המזרח על-ידי הדיוטות רבים במסגרת מכלילה של שקיעה ודעיכה. מדעני חברה בעלי אוריינטציה היסטורית והיסטוריונים דוחים הכללה פשטנית זו. הם עוסקים בבירור טיב התרבות והחברה היהודית שהתקיימו במציאות הכללית הזאת. הם מבקשים לחשוף את הפעילות היהודית בתחומי חיים מרכזיים, כגון הכלכלה, הפוליטיקה הקהילתית, חיי הדת, התרבות והחינוך, וטיב המשפחה וקשרי השארות. כן עוסקים הם בבירור סוגיות ספציפיות, שהן תולדה של בעיות חיינו כיום, כגון טיב היחסים בין יהודים למוסלמים בעבר הקרוב.

מאזן הידע ההיסטורי שלנו על אודות חיי החברה בארצות־המזרח בעבר הקרוב מצומצם למדי, ביחס לקהילות כמה אזורים, בפרט קהילות פרס ועדת "בני ישראל" שבאיזור בומבאי בהודו, יש לנו התחלות טובות בעבודות של מנדלבאום (1975 ועוד), לוב (1976, 1977, 1978), שטריצובר (1959 ועוד) ופטאי (תש"ו). כמו כן מצויות עבודות היסטוריות רבות מאת ולטר פישל. נראה לי, שחומר המקורות ההיסטוריים שלרשותנו על קהילות אלה, וכן האפשרויות לעבודות־השדה בפרס ובהודו בעתיד הקרוב, דלות למדי. לכן ספק אם סביר לצפות להתקדמויות מרשימות בשדות אלה בקרוב. לגבי קבוצת אזורים אחרת, תימן, כורדיסטאן וטריפוליטאניה, מצב המחקר שונה. לרשותנו מקורות בכמות גדולה יותר, וכן מחקרים פרי העבודה של כמה דורות של חוקרים. בין ההישגים הבולטים, בחקר עדות־המזרח בכלל, יש לציין את העבודות על תימן מאת ש"ד גויטיין (תשי"א, תשי"ג, 1955 ועוד), ואת העבודות של א' בראואר על כורדיסטאן (תשי"ח) וכן על תימן. גם העבודות של ד' פייטלסון (1959), של חוקרי הספרות וההיסטוריה "רצהבי וי" טובי ושל חוקר הפולקלור דב נוי הן חשובות; לעבודות האחרון גם משקל במחקר על קהילות צפון־אפריקה. כיוצא בכך הוא המצב בחקר קהילות טריפוליטאניה, שהוארו על־ידי הרוי גולדברג בשורה ארוכה של עבודות (תשל"ב, 1974, 1977 ועוד), ולאחרונה גם פירסם תעודה היסטורית חשובה (תשל"ט). קהילות איזור הסהר הפורה וכן מצרים, תורכיה והבאלקאנים מהווים שוב קבוצה לעצמם מבחינת המצאי והפוטנציאל המחקרי. קיימות אמנם עבודות של זנר (1968 ועוד) על קהילת חלב ועבודות היסטוריונים, חיים כהן על בבל ויעקב מ' לנדאו על מצרים, בכל זאת אפשרויות המחקר על קהילות האיזור כולו לא מוצו. קיימת ספרות רבנית ענפה מאוד על האיזור הזה, שרק התחילו לעיין בה לצורך המחקרים המעטים שפורסמו עד עתה. מארוקו ותוניסיה מהוות קבוצה נוספת ואחרונה מבחינת העיון במצב המחקר. המצב כאן קרוב לזה שציינתי ביחס לקבוצה הקודמת, איזור תורכיה והסהר הפורה. אולם כאן, ובמארוקו בפרט, מצוי לפי התרשמתי השפע הגדול ביותר של מקורות, יחסית לשאר קהילות יהודי־המזרח, ומקורות אלה עדיין רחוקים ממצוי על־ידי החוקרים. נוסף לעשרות רבות של קבצי שאלות־ותשובות רבניות, עומד לרשותנו אוסף מקורות גדול המרוכז כולו בקהילה מארוקאית אחת (עובדיה, תשל"ה), וכנראה קיים חומר ארכיוני רב, שטרם פורסם. על כל החומר הרב הזה יש לנו לפי שעה רק סיכומים היסטוריים־חברתיים מעטים, קצרים או כלליים מאוד (כגון דשן ושוקד תשל"ז, סטילמן תשל"ח, 1978, עבודות ההיסטוריונים זעפראני ושווראקי, ועוד). כמרכז מצויות עבודותיהם של חוקרי הפולקלור דב נוי ויששכר בן־עמי. במארוקו נערכו באחרונה עבודות־שדה חשובות על־ידי אנתרופולוגים אמריקאים (בפרט רוזן 1972), שיש להן השלכות לבירור שאלת היחסים בין יהודים למוסלמים. גם עבודתו החדשה של גולדברג (1978) על המשמעות החברתית של ה"מימונה" תורמת לבירור שאלה זו. לרשותנו עבודת־שדה אחת, כללית מאוד, על קהילה אחת באלג'יריה, באיזור המזאב שבסהרה (בריגס 1964).

בצד מסלול העיון ההיסטורי פעילים מדעני־החברה בחקר עדות־המזרח בישראל בהווה. בירור התרבויות החיות של יוצאי ארצות־המזרח בארץ כיום אינו נוגע ישירות לצורך בחשיפת השורשים ההיסטוריים והתרבותיים של אוכלוסי ישראל. אולם הוא נוגע ללימוד האזרחות ואורחות־החיים של מדינת ישראל בהווה. יש בעיון זה כדי

להחדיר מודעות בקרב תלמידים ובוגרים כאחד, שקיימים דפוסים מגוונים של השתתפות בחיי הארץ ובבניינה. בצד הדפוסים של נהלל, חולון ורמת-השרון, קיימים דפוסים של מושבי-עולים, עיריות-פיתוח ושיכונים-עמידר. גם באלה האחרונים מתרחשים דברים בתחום החיים הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים, שהם חלק מרכזי מחיי ישראל כיום, ודברים אלה ראויים לתיאור מאופק וללימוד, כמו כלל המתרחש סביבנו. זכותם של האנתרופולוגים בישראל היא, שהם הפיקו כמה וכמה עבודות אשר חושפות יצירתיות כלכלית ותרבותית וכבוד עצמי, במקומות שרבים לא ציפו לראותם.

לאחר שעסק המנוח יצחק עילם שנים רבות במחקר-שדה ובעיון בתחום לימודי אפריקה פנה, שנים אחדות קודם מותו, לעסוק בחקר עדת יוצאי-גרזיה בישראל. השיקולים המעשיים של רווחת החברה הישראלית לא היו בין המניעים העיקריים בפנייתו של עילם לשדה הזה. המחקר הוזמן אמנם על-ידי משרד הקליטה, אולם על סיכומי המחקר שעילם פירסם (תשל"ה, תשל"ו, תשל"ח), טבוע חותם של האנתרופולוג גיה קלאסית, כמעט רומאנטית. המוקד העיוני במאמרים אלה הוא הלכידות החברתית של יוצאי גרזיה, תוקף הקהילה, ומקום הטכס בלכידות ובתוקף אלו. במיקוד זה של העניין המחקרי, ניסוח השאלות וברור המימצאים, נאמן היה עילם לאחד השורשים החשובים של האנתרופולוגיה בהתפתחותה ההיסטורית. בעברה של הדיסציפלינה בולטים שני קווים, הבקשה לחשיפת אקסוטיקה והחתירה לחשיפת שלמות קהילתית. שני הקווים האלה כרוכים ברקע של מערב-אירופה בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, מקום שהדמיון נדלק מן הסגנוני והמזור, על רקע האפרוריות של חברה בורגנית-תעשייתית פורמאליסטית, בה מתפוררים הקשרים הקהילתיים והעדתיים שמקדמת דנא. האנתרופולוגיה שהתבססה באותה תקופה היתה במידה רבה רומאנטית. במסגרת השאלות שהעסיקו את האנתרופולוגים הם הגיעו אמנם להישגים מרשימים. אך עקב העניין המיוחד שלהם היו שאלות אחרות שהאנתרופולוגים באותה תקופה לא היו רגישים להן ולכן לא היו פתוחים להן. בעקבות זאת גם לא היו האנתרופולוגים בעבר מודעים לקיומם של נתונים רבים.

עילם היה נאמן למסורת הרומאנטית שבאנתרופולוגיה הבריטית. היתה לו תאוה לאקסוטיקה, לדקדוקי שארות ומשפחה, לפרטי מין וטכס. התלהבותו במחקריו היתה גדולה; היתה בו נדיבות אינטלקטואלית והוא ניסה לשתף אחרים עמו. עילם היה נתון בקסם הכתבים של הדמויות הקלאסיות של האנתרופולוגיה הבריטית בתקופת גדולתה, והשאלות האינטלקטואליות שלו ודרכו בחיפוש תשובות להן היו נאמנות למסורת הזאת. אהבתו האקדמית הראשונה של עילם היתה היסטוריה, והיסטוריה עתיקה דווקא, של העולם הקלאסי. משם פיתח עניין בלכידות ובסמלי לכידות, במשפחה ובשארות. עילם אהב ספרות ושירה ואהב לשיר בקול נאה. בעדה הגרזית, כמות שהיא עולה מתוך התיאורים של עילם, יש משום בכואה להופעתו של עילם. יש בה נדיבות, כוח, נאמנות, התלהבות ושירה. וכל אלה ניוונים, לפי מחקרו, מנאמנות משפחתית עזה יותר מכל מה שהיה ידוע לנו עד עתה באתנוגרפיה יהודית משווה. זו תמונה של פתיחות מופלגת, כלפי בני העדה פניהם, וסגירות מופלגת כלפי מי שאינו בן העדה.

חקר קבוצות ססגוניות, מהסוג שעילם חקר, הוא אתגר אנתרופולוגי, שהמציאות ההטרונגית של העליות לארץ העניקה לחוקרים. ואולם מרבית ההזדמנויות הוחמצו. בתקופת העלייה ההמונית לא היה כמעט איש בצד גויטיין, שניצל את השעה מבחינת

האפשרות ללמוד ולהעשיר את ידיעותינו בגילויים חדשים של תרבויות ישראל. עברו קרוב לעשרים שנה מאז תחילת העלייה ההמונית, עד שצמח בארץ דור אנתרופולוגים שהתמסר לחקר תרבויות העולים, אך אנתרופולוגים אלה כבר לא זכו בדרך-כלל למלוא הסגנוניות של השנים הראשונות. לעילם נזדמן לחקור את יוצאי-גרוזיה סמוך מאוד לתחילת גל עלייתם ארצה, לפני שהחלו בהם תהליכי התמערכות בולטים, והוא נאחז בהזדמנות היחידה במינה. כך הצטרף לחוקרים המעטים שקדמו לו, במיוחד גויטיין ובראואר, שעבדו עם עולים ממש בזמן העלייה ובעקבות זאת התרשמו גם הם באופן עז מן הייחוד האקסוטי שלהם. בשעה שעילם החל לחקור את שדה-הבור האתנוגרפי של הגרוזים כבר עסקו חבריו שנים אחדות בחקר עדות, שהיו מעורות יותר או פחות בקרב עדות אחרות, והחלו לאבד את מקוריותן. תאוות הרומאנטיות, הטמונה עמוק בדיסציפלינה האנתרופולוגית, אינה יכולה לבוא יותר על סיפוקה בקלות, עקב הנדירות של שדות-מחקר בעלי אופי קהילתי ותרבותי סגור, ועקב השכיחות לעומת זאת של אינדיבידואליזם והשפעות תרבותיות חיצוניות.

מאזן המחקר האנתרופולוגי בתחום עדות-המזרח בהווה מגלה כמה התאמצו החוקרים למלא את תאוותם הרומאנטית. ראייה לכך היא המאמץ הרב באופן יחסי שהשקיעו אנתרופולוגים בחקר הקבוצות הנידחות והמסורתיות ביותר דווקא. יוצאי האזורים ההרריים והשבטיים במארוקו מוארים בכמה וכמה חיבורים מקיפים (וינגרוד 1966, וילנר 1969, דשן 1970, שוקד 1971, דשן ושוקד 1974, מרקס 1976, שוקד ודשן תשל"ז, ועוד). כן הדבר ביחס ליוצאי דרום תוניסיה (בנוסף לחלק מהחיבורים הנ"ל, גם דשן תשל"ב, 1976, ועוד), כפרי טריפוליטאניה (גולדברג 1970, 1972, 1973 ועוד) וכורדיסטאן (פייטלסון תשי"ד, שי תשל"ו ועוד). קיים גם דוקטוראט על עיירה מאוכלסת יוצאי דרום-מארוקו ודרום-תוניסיה שטרם פורסם (קופר באוניברסיטה הקאתולית, וושינגטון). על יוצאי-תימן בארץ פורסמו רק מחקרים מעטים באופן יחסי (כגון פ' כהן 1962, הס 1964), אך מצויות שתי עבודות דוקטוראט שלא פורסמו (פ' כהן באוניברסיטת לונדון וי' קציר באוניברסיטת קאליפורניה, ברקלי). יוצאי הודו, בהתחשב במיעוט מספרם ובעלייתם המאוחרת ארצה, עוררו עניין מחקרי רב יחסית. בנוסף למאמרים של שטריצובר (1966) ושוקד (תשל"א) מצוי חיבור של קושנר (1973), דוקטוראט שלא פורסם (וייל באוניברסיטת ססקס), ומאמרים ההולכים ומופקים ממנו (וייל 1977 ועוד). האנתרופולוגים לא רק צמצמו התעניינותם ביוצאי האזורים הנידחים והמסורתיים בעיקר, אלא יותר מזה עסקו דווקא באלה מהם המצויים בשולי ריכוזי האוכלוסיה של מדינת ישראל. מרבית המחקרים שהוזכרו, ובפרט המקיפים שבהם, עוסקים ביושבי מושבים ועיירות נידחים, מרוחקים מן האזורים המטרופוליטאניים. בעוד מרבית האוכלוסין היהודיים בישראל מצויה באזורי תל-אביב וחיפה – כמו גם מרבית האוכלוסין שבאו עם העלייה ההמונית – מציגים האנתרופולוגים את האוכלוסין האלה בעיקר דרך העיון באזורים שוליים. המידה המירבית בה התקרבו האנתרופולוגים לעסוק בכרך הישראלי הוא במחקרים העוסקים בשכונות בירושלים (שי, תשל"ל), במסודות ובארגונים שם (הנדלמן, 1977, זנר 1965, 1967, 1968, וראה גם כץ 1970), בשכונות בלוד (וייל) וברחובות (פ' כהן) ובארגונים ברמלה ובפרדס-כץ (חלק מעבודות דשן).

* לסיכום מקיף יותר של המחקר בתחום הזה ראה כהן (1977).

אולם גם מחקרים אלה עוסקים ברובם בחיים בשולי הכרך ולא במרכזו. במידה מסוימת עסקו במוקד הכרך סוציולוגים בעלי אוריינטציה לעבודות־שדה, ובפרט ע' אביאל אשר בעבודת דוקטוראט (באוניברסיטה העברית בירושלים) שטרם פורסמה, חקרה את החיים של בני־נוער, צאצאים של יוצאי ארצות מזרחיות שונות, בשכונת התקוה, וד' ברנשטיין שחקרה את קבוצת "הפנתרים השחורים" (דוקטוראט שלא פורסם, באוניברסיטת סאסקס). מצויות גם עבודות כלליות של ר' בר־יוסף, תשי"ט, וא' כהן, 1972 על יוצאי מארוקו בכרכים.

לעומת המצאי הזה בולטות הקבוצות העדתיות שלא זכו לחקר אנתרופולוגי. בדרך־כלל נמנעו אנתרופולוגים מלהתמודד עם חקר קבוצות עירוניות, או מודרניות ומורכבות יחסית, שלא מצאו בהן סיפוק לתאוותם לרומאנטיקה. פרט לזנר, שעסק ביוצאי העיר חלב בירושלים, אין לנו כמעט נסיון לחקור את יוצאי־המזרח שהיו בשלבים מתקדמים של התמערבות ואובדן הזהות התרבותית המקורית. יוצאי קהילות עירוניות גדולות המהווים שיעור ניכר, ואולי הרוב של יוצאי־המזרח בארץ, לא הארו באופן מעמיק, ואין לנו הבנה אנתרופולוגית של ממש את טיבם. דבר זה אמור לגבי מרבית יוצאי הכרכים של מארוקו ותוניסיה, ובאופן מיוחד לגבי יוצאי בגדאד (ועיראק בכלל), ביוצאי פרס וביוצאי כל התחום של דוברי לאדינו בתורכיה ובבאלקאנים. העדות האלה כמעט לא שימשו נושא מחקר (למעט נסיונות בודדים, כגון פלגי, תשט"ו), לא יוצאי קהילות העירוניות ולא יוצאי קהילות הנידחות*.

הנדירות הגוברת של שדות־מחקר קהילתיים ומסורתיים מביאה אנתרופולוגים בכל מקום, ובישראל בכלל זה, להתאים עצמם כנגד הנטייה המהותית של הדיסציפלינה, ולהתמודד עם המציאות האנושית המשתנה. במסגרת מאמץ זה מוצאים אנו עתה אנתרופולוגים רבים אשר פנו לעיין במציאויות אנושיות, אופייניות לכרכים ולעולם התעשייתי המודרני, מציאויות של קשרים מתפוררים, של בדידות, ושל שטחיות בדבקות תרבותית ובקשרי־אנוש. הפירות של המאמץ הזה הם מחקרים המרוכזים לא בקבוצות אנושיות ובתרבויותיהן הכוללות, אלא מחקרים על רשתות של יחסים ספציפיים בין בני־אדם בנושאים מוגדרים, ועל הביטויים הסמליים־התרבותיים המיוחדים הכרוכים ביחסים אלה. חלק מן החיבורים, שהוזכרו בתור תרומות לחקר תרבויות עדות־המזרח, מתרכזו גם ביחסים ספציפיים בין בני־אדם, ונועד להעיר רק על מציאות תרבותית חלקית מאוד. דוגמאות לכך הן עבודות של מ' שוקד, בפרט בתחום המשפחה והחיים הדתיים; העבודה של מרקס על היחסים בין פקיד־ציבור ליוצאי מארוקו הנוקקים להם; המחקר של הנדלמן על היחסים בקרב קבוצה של קשישים יוצאי ארצות־מזרח שונות הנפגשים במעון יום; עבודות דשן על היחסים הפוליטיים בקרב יוצאי צפון־אפריקה בעת מערכת בחירות, וכן על אופן ההבעה של נאמנויות עדתיות ואזרחיות במוסדות עדתיים. כן מצויים דוקטוראטים שלא פורסמו, של ע' גרינברג (באוניברסיטת תל־אביב) על היחסים בין אסירות בבית סוהר, ושל א' לוויס (באוניברסיטת קולומביה) על היחסים בין תלמידים ומורים בעירית־פיתות, ועוד.

* לדין ביקורתי אחר על האנתרופולוגיה הישראלית, מנקודת ראות ניאורמארקסיסטית, ראה ון־טפלן (1978), ובליס (1978) המעיר עליו.

השוני בין מרבית העבודות של אנתרופולוגים כיום ובין העבודות האנתרופולוגיות הראשונות שנערכו בארץ בתקופת המאנדאט ובראשית העלייה ההמונית בולט מאוד. הנושאים הם פחות ציוריים ופחות מספקים את התאוה לאקסוטיקה. ולכן גדול לאין שיעור המאמץ הנדרש מהחוקר לענות על הדרישה המסורתית של הדיסציפלינה, לתת תיאור מפורט ועשיר. אולם כדי שתיאורי היחסים האנושיים החלקיים, המהווים עתה בסיס האתנוגראפיות החדשות, יתפס על-ידי הקורא יותר מאשר בליל של פרטי פרטים מפורדים, נאלץ החוקר לפתח תיחכום אנאליטי ניכר. שתי תכונות אלה של המחקר האנתרופולוגי המודרני, דהיינו התאור המפורט על רקע שדה אנושי שהוא לעיתים באנאלי וכן הרמה האנאליטית המתוחכמת, מייחדים את המחקר, כאשר הוא מעולה, מן המחקר האנתרופולוגי של דור קודם שלא פעל במסגרת האילוצים של דור החוקרים הנוכחיים. בשעה שחבריו של עילם התמודדו בשאלות מחקר הכרוכות בחקר רשתות, מוסדות וארגונים, נושאים הכרוכים מהותית במציאות המודרנית בה נתונות עדות מתפרקות ומתערות, עסק הוא בשדה-בור אתנוגראפי. בכך הוא המשיך מכמה בחינות את סגנון המחקר של הדור הראשון של חוקרי תרבויות עדות-המזרח בארץ.

עבודתו של עילם על יוצאי גרוזיה רוויה השתתפות אישית קרובה וחיבה רבה לנחקרים. זו תעודה יהודית חשובה, רלוואנטית לאנשי ההווה. למרות חיבת האקסוטיקה שבה, אין בעבודה הזאת התמכרות בלעדית לאקסוטיקה. נאמן למסורת הקלאסית של האנתרופולוגיה, מתאר עילם את הזר לו והשונה ממנו באופן המאיר על הקרוב לו, על חברתו הוא, חברת הישראלים הוותיקים האשכנזים החילוניים. הבלטת הזרות והייחוד שביוצאי גרוזיה מבליטה קווים אופייניים בתרבות ובחברה של החוקר עצמו. עילם מתאר את קשרי-המשפחה המיוחדים השוררים בקרב הגרוזינים, ובפרט את הקשרים בין אם לבנה, בין בעל לאשתו ובין חמות לכלתה. הוא גם מתאר את הלכידות שקשרים אלה מעניקים למשפחה המורחבת כולה, ואת החגיגות המשפחתיות אשר מבטאות באופן סמלי את הקשרים הריאליים האלה. לבסוף, במאמר שנתפרסם לאחר מותו, מתאר עילם דפוס הפעלת הכוח וסגנון-האלימות המיוחד, שהאנשים מפעילים כאשר הם חשים שמילוי צרכים אישיים ומשפחתיים הכרוכים בתרבותם מצדיקים זאת. גם דפוס האלימות מתואר אם-כן כמבטא גוונים ספציפיים בתרבות של יוצאי-גרוזיה. ככל אתנוגראפיה קלאסית טובה, עשויה זו של עילם לשמש לנו כמראה. יש בה הבלטת הרבה מן ההפוך לחברה בה שוררים פורמאליזם ומרחק בין אנשים. בתיאורים של עילם את הגרוזינים אנו רואים עצמנו – אך במהופך. בהעברת רושם זה, של המראה ההפוכה, טרח עילם מאוד. עבודתו קריאה, כתובה בגוף ראשון, מעלה תיאורים עזים ולפעמים אף יש בה נימה פיוטית.

יצחק עילם היה אחד מקבוצת חברים שהחלו לימודיהם באוניברסיטה העברית במחלקה לסוציולוגיה באמצע שנות ה-50. לדעת אנשים רבים שהכירוהו בימים ההם, מורים וחברים כאחד, היה עילם אחד המבטיחים ביותר באותה קבוצה; ההבטחה התקיימה בחלקה. באנתרופולוגיה אצור כוח העשוי לשחרר מצרות אופקים, מתכתביים של אידילוגיות ומשיגרה. עילם היה התגלמות הכוח המשחרר הזה. צבר תל-אביבי במקורו, שגדל באווירה החילונית הסוציאליסטית של שנות ה-40 וה-50 הראשונות, התחנך בבי"ס "תיכון חדש" של אותם ימים, ודרך תנועת "השומר הצעיר" הגיע לשרות בנח"ל ולחיים בקיבוץ. משם עבר ללימודים, שהביאוהו בסוף דרכו, לקירבה

ולהבנה של התרבות המסורתית של יוצאי גרוזיה, הזרה לו בתכלית. אנתרופולוגים אקדמאים מגלמים לפעמים את טיפוס "המאמין הקלוקל" של סארטר. הם לומדים להכיר אורחות-חיים אחרים מאלו שהם עצמם נושאים. אך עם זאת הם נושאים תפקידים בתברתם הם. גם כשאין הם שלמים עם התפקידים האלה, אין הם מערערים. הם מסתירים מעצמם במכוון את האמת, שגילו דרך ההתבוננות במראה ההפוכה של מחקרם. יצחק עילם היה בעל גפוש פיוטית, היה בו משהו נטול-ארצי. בשעת מותו הוא היה מעורב בעולם של נחקריו, אך עמד בעולם של חברתו הוא. אפשר והמאמץ והכאב הכרוכים בגישור בין שני העולמות האלה התישו את כוחו. לאחר שנים של פעילות אקדמית בתחומים אחרים, בסוף דרכו, תרם תרומה של קבע לחקר תרבויות עדות-המזרח, והתבסס כאנתרופולוג יהודי.

(המאמר הוא נוסח מורחב של דברים שנאמרו בערב עיון באוניברסיטה העברית בירושלים, באייר תשל"ח, ביום השלושים לפטירת ד"ר יצחק עילם ז"ל.
אני מודה לפרופ' מ שוקד בעבור הערותיו, וכן לד"ר יעל עילם ולד"ר ש' קופר.)

ביבליוגרפיה

- א' בראואר, יהודי כורדיםטאן: מחקר אתנולוגי, ירושלים תש"ח.
 ר' בריינסף, "המרוקאים: רקע הבעיה", מולד י"ז (תשי"ט), 247-259.
 ה' גולדברג, "היהודים בחברה ובכלכלה הכפרית של טריפוליטאניה", בזכור לאברהם (ערך ח"ז הירשברג), ירושלים תשל"ב, ע' 176-194.
 ה' גולדברג (ערך), ספר הגיד מרדכי לר' מרדכי כהן, ירושלים תשל"ט.
 ש"ד גויטיין, "החינוך היהודי בארץ תימן כטיפוס של חינוך יהודי מקוריי", מגמות ב' (תשי"א) 152-180.
 ש"ד גויטיין, "על החיים הציבוריים של היהודים בתימן", ספר היוכל למרדכי קפלן, ניריורק תשי"ג, ע' 43-62.
 ש' דשן, "דיוקנו של כפר", האומה ט' (תשל"ב), 442-447.
 ש' דשן ומ' שוקד, "קווים לדמות החברה המסורתית בקהילות הרי האטלס ודרום תוניסיה", ברור התמורה, תשל"ז, ע' 12-31.
 נ' סטילמן, "מוסלמים ויהודים במרוקו: דרכי תפיסה, תדמיות וסטריאוטיפים", בהיהודים כמארוקו השריפית (ערך ש' בראשר), ירושלים תשל"ח, ע' 62-73.
 ד' עובדיה, קהילת צפרו, ירושלים, תשל"ה (3 כרכים).
 י' עילם, "דפוסי התארגנות של עולים מגרוזיה: שימוש בכח כאמצעי לגיבוש קהילתי", מגמות, (תשל"ה), 377-393.
 י' עילם, "חתונה יהודית גרוזינית כביטוי להתקשרות חברתית רחבת מימדים", מגמות, כ"ב, (תשל"ו), 20-35.
 י' עילם, "שימוש בכוח אצל עולי מארוקו ואצל עולי גרוזיה", מגמות, כ"ד, (תשל"ח), 169-185.
 ר' פטאי, "החינוך העברי בעדת האנוסים במשהד", עדות א' (תש"ו), 213-226.
 ד' פייטלסון, "חינוך ילדים בגיל הרך אצל העדה הכורדית", מגמות ה' (תשי"ד) 95-109.
 פ' פלגי ואחרים, "הפרעות אישיות טיפוסיות לקבוצת נשים עירקיות לאור הרקע התרבותי של עדתן", מגמות ו' (תשט"ו), 236-242.
 מ' שוקד וש' דשן (במשותף) דור התמורה: עולם התרבות, הדת והחברה של יוצאי צפון-אפריקה, ירושלים תשל"ז.
 ש' ד', יחסי שכנות באוכלוסיית עולים, ירושלים, תשל"ל.

- J.M. Bellis, Review of *Anthropologists on Israel*, by T. van Teeffelen, *American Anthropologist*, 80 (1978), 706-708.
- L.C. Briggs and N.L. Guede, *No More For Ever: A Saharan Jewish Town*, Cambridge, Mass. 1964.
- E. Cohen, "The Black Panthers and Israeli Society", *Jewish Journal of Sociology* 4 (1972), 93-109.
- E. Cohen, "Recent Anthropological Studies of Middle Eastern Communities and Ethnic Groups", *Annual Review of Anthropology* 6 (1977), 315-348.
- P.S. Cohen, "Alignments and Allegiances in the Community of Sha'arayim in Israel", *Jewish Journal of Sociology* 4 (1962), 14-38.
- S. Deshen, *Immigrant Voters in Israel: Parties and Congregations in an Israeli Election Campaign*, Manchester, 1970.
- S. Deshen, "Ethnic Boundaries and Cultural Paradigms: The Case of Southern Tunisian Immigrants in Israel", *Ethos* 4 (1976), 271-294.
- S. Deshen and M. Shokeid (co-authors), *The Predicament of Homecoming: Cultural and Social Life of North African Immigrants in Israel*, Ithaca, N.Y., 1974.
- S.D. Goitein, "Portrait of a Yemenite Weavers Village" *Jewish Social Studies* 17 (1955), 3-26.
- H. Goldberg, "From Shaikh to Maskir: Structural Continuity and Organizational Change in the Leadership of a Tripolitanian Jewish Community", *Folklore Research Center Studies* 1970, 1:29-41.
- H. Goldberg, *Cave Dwellers and Citrus Growers: A Jewish Community in Libya and Israel*, Cambridge, 1972.
- H. Goldberg "Cultural Change in an Israeli Village: How the Twist Came to Even Yosef", *Middle Eastern Studies* 9 (1973), 73-80.
- H. Goldberg, "Tripolitanian Jewish Communities: Cultural Boundaries and Hypothesis Testing", *American Ethnologist* 1 (1974), 619-634.
- H. Goldberg, "Rites and Riots: The Tripolitanian Pogrom of 1945", *Plural Societies* 8 (1977), 35-56.
- D. Handelman, *Work and Play among the Aged: Interaction, Replication and Emergence in a Jerusalem Setting*, Amsterdam 1977.
- J. Hes, "The Changing Role of the Yemenite Mori", in Ari Kiev (ed.), *Magic, Faith and Healing*, New York, 1964, pp. 364-383.
- R. Katz, "Mannerism and Cultural Change: An Ethnomusicological Example", *Current Anthropology* 11 (1970), 465-474.
- G. Kushner, *Immigrants from India in Israel: Planned Change in an Administered Community*, Tucson 1973.
- L.D. Loeb, "'Dhimmi' Status and Jewish Roles in Iranian Society", *Ethnic Groups* 1 (1976), 89-105.
- L.D. Loeb, *Outcaste: Jewish Life in Southern Iran*, New York 1977.
- L.D. Loeb, "Prestige and Piety in the Iranian Synagogue", *Anthropological Quarterly* (1978), 155-161.
- D.G. Mandelbaum, "Social Stratification among the Jews of Cochin in India and in Israel", *Jewish Journal of Sociology* 17 (1975), 165-210.
- E. Marx, *The Social Context of Violent Behaviour: A Social Anthropological Study in an Israeli Immigrant Town*, London 1976.

- L. Rosen, "Muslim-Jewish Relations in a Moroccan City", *International Journal of Middle Eastern Studies* 3 (1972), 435-449.
- M. Shokeid, *The Dual Heritage: Immigrants from the Atlas Mountains in an Israeli Village*, Manchester 1971.
- N.A. Stillman, "The Moroccan Jewish Experience: A Revisionist View", *Jerusalem Quarterly* 9 (1978), 111-123.
- S. Strizower, "Jews as an Indian Caste", *Jewish Journal of Sociology* 1 (1959), 43-57.
- S. Strizower, "The 'Beue Israel' in Israel", *Middle Eastern Studies* 2 (1966), 123-143.
- T. van Teeffelen, "The Manchester School in Africa and Israel: A Critique", *Dialectical Anthropology* 3 (1978), 67-84.
- S. Weil, "Verbal Interaction among the Bene Israel", *International Journal of Sociology of Language* 13 (1977), 71-85.
- A. Weingrod, *Reluctant Pioneers: Village Development in Israel*, Ithaca NY 1966.
- D. Willner, *Nation-building and Community in Israel*, Princeton 1969.
- W. Zenner, "Saints and Piecemeal Supernaturalism among Jerusalem Sephardim", *Anthropological Quarterly* 58 (1965), 201-217.
- W. Zenner, "Sephardic Communal Organizations in Israel", *Middle East Journal* 21 (1967), 173-186.
- W. Zenner, "Syrian Jews in Three Social Settings", *Jewish Journal of Sociology* 10 (1968), 101-120.